

maken in de toekenning van burgerrechten (zoals Latijns of Romeins) voor de inwoners van de geïncorporeerde steden, na de Bondgenoten oorlog van 91-88 v.Chr. verkrijgt het hele schiereiland het Romeins burgerrecht en vervalt die mogelijkheid tot differentiatie.

Zecchini, in zijn deel over federalisme in de Late Oudheid, richt zich met name op de wijze waarop de Germaanse stammen in het rijk werden opgenomen. Vanaf de tijd van Augustus waren er twee manieren waarop Rome omging met de aan haar rijk grenzende volkeren, en Zecchini maakt hierbij het onderscheid tussen de volkeren die *extra fines* bleven maar wel als *foederati* verdragen aangingen met Rome en zij die *intra fines* terecht kwamen en via *deditio* (onvoorwaardelijke overgave) in een afhankelijke positie ten opzichte van Rome geraakten. Bij deze tweedeling is volgens Zecchini heel duidelijk geen ruimte voor de mogelijkheid van zgn.

foederati intra fines, een status die weliswaar geen rol speelde in de eerste twee eeuwen n.Chr., maar waar Rome wel mee werd geconfronteerd in individuele gevallen vanaf de derde eeuw en met hele groepen zoals de Germaanse stammen in de vierde en vijfde eeuw.

Achterin het boek is uitgebreid bronnenmateriaal in vertaling opgenomen wat bijzonder geschikt zou zijn voor colleges. Als tekstboek voor een module 'Europa' zou het boek zeer zeker bruikbaar zijn, waarbij wel gezegd moet worden dat de auteurs, met uitzondering wellicht van Siewert, zelf niet heel duidelijk verbindingen met de huidige samenwerkingsverbanden binnen de Europese Unie aangeven. Daar ligt nog een taak voor de docent.

Daniëlle Slootjes

Radboud Universiteit Nijmegen

In *Cleopatra and Rome* bespreekt de Amerikaanse kunsthistorica Diana Kleiner de invloed van de Ptolemaïsche vorstin Cleopatra VII op de ontwikkeling van het Romeinse keizerschap. Kleiner is gespecialiseerd in Romeinse sculptuur, met name de portretkunst van de Late Republiek en Vroege Keizertijd. In het besproken

boek spelen portretten – van Cleopatra en van Romeinse vrouwen uit de keizerlijke familie – een centrale rol.

Zowel de titel als de vele haarscherp afgedrukte illustraties van dit mooi uitgegeven boek doen in eerste instantie vermoeden dat *Cleopatra and Rome* een werk van algemene strekking is, bedoeld voor een breed publiek. Die indruk is deels terecht, deels onterecht.

Kleiner betoogt dat Caesar, en later Octavianus-Augustus, bij de overgang van republiek naar keizerrijk rijkelijk inspiratie putten uit de monarchale ideologie en iconografie van de Ptolemaeën, de Macedonische dynastie waarvan Cleopatra VII de laatste exponent was. Caesars verblijf bij Cleopatra in de koninklijke stad Alexandrië tussen 48 en 46 v.Chr. inspireerde de dictator tot een grandioos bouwprogramma dat van Rome een 'Alexandria on the Tiber' moest maken. Nog groter was Cleopatra's invloed op het augusteïsche Rome. Octavianus onderging eenzelfde invloed als Caesar tijdens zijn aanwezigheid in Alexandrië en Egypte. Na zijn overwinning op Cleopatra presenteerde Octavianus zich, in navolging van de Ptolemaeën, in Egypte als inheemse farao; eenmaal *princeps* en Augustus geworden, modelleerde hij zijn nieuwbakken monarchie in Italië hiernaar. Kleiner werkt dit uit met onder meer een fascinerende vergelijking van de iconografie van de tempel van Dendera in Egypte en

oudheid

Cleopatra's kapsel

D.E.E. Kleiner, *Cleopatra and Rome* (Harvard University Press; Cambridge, Mass., en Londen 2005) 340 p. \$ 29,95 ISBN 0-674-01905-9.

de Ara Pacis in Rome. Origineel is Kleiners opvatting dat Cleopatra model stond voor het uiterlijk van vrouwen uit de keizerlijke familie, waarbij zij de haardracht van enerzijds Cleopatra, anderzijds Octavia, Livia en Augustus' dochter Julia analyseert en onderling vergelijkt. Hier ziet Kleiner de meest directe invloed van

de Ptolemaïsche vorstin op de Romeinse monarchie: de integratie van Cleopatra's uiterlijk in de iconografie van het vroege Principaat. De *zichtbare* doorwerking die Kleiner hier veronderstelt, moet vervolgens de algemene these betreffende Cleopatra's grote invloed te Rome kracht bijzetten.

Kleiner verzet zich dus tegen de populaire opvatting dat het Romeinse keizerschap gestalte kreeg *from scratch*, en bijgevolg een geheel eigen, uniek karakter bezat. Terecht laat zij zien dat Caesar, Augustus en hun opvolgers bij het ontwikkelen van een monarchale ideologie en iconografie voor Rome dankbaar gebruik maakten van het voorbeeld van de veel oudere Hellenistische monarchieën in het oosten. Dit op zichzelf is geen nieuw gezichtspunt, maar wel een dat pas recent opgeld doet en haaks staat op de communis opinio onder historici van het Romeinse Keizerrijk. Kleiner overspeelt echter haar hand door die evidente beïnvloeding uitsluitend te zoeken in Ptolemaïsch Egypte, en zelfs grotendeels toe te schrijven aan de persoon Cleopatra. Dat er al ruim vóór Cleopatra sprake was van Hellenistische invloeden bij de Romeinse elite, en dat die invloed ook bij andere Hellenistische monarchieën vandaan kwam, komt niet of nauwelijks aan de orde. Weliswaar gaat Kleiner niet helemaal voorbij aan de voorbeeldfunctie van Alexander de Grote – rolmodel *par excellence* voor vorsten en zij die het

worden willen – voor op macht beluste Romeinse potentaten, maar zelfs hier laat zij die invloed hoofdzakelijk via Egypte en Cleopatra verlopen.

Een bespreking van de Hellenistische context waarvan Cleopatra deel uitmaakte ontbreekt dus in dit boek, dat zich richt op Egypte en Rome vanaf Caesar. Door deze chronologische en geografische inperking blijven niet alleen de andere Hellenistische rijken buiten beeld, maar zelfs eerdere contacten tussen Rome en Cleopatra's eigen Ptolemaïsche koninkrijk. Bovendien heeft Kleiner weinig oog voor de complexiteit en diversiteit van het Ptolemaïsche koningschap. Zij belicht, zoals te doen gebruikelijk, hoofdzakelijk het regionale Egyptische gezicht van Cleopatra's monarchie, en veronachtzaamt het meer universalistische Griekse karakter ervan, dat zich richtte op de Middellandse Zee. Dat is jammer, want juist de verwerking van oud-Oosterse én Macedonische tradities in een overkoepelend Grieks kader maakte de Hellenistische monarchie zo geschikt – en acceptabel! – als voorbeeld voor het Romeinse keizerschap.

Dit beperkte blikveld, en het maximaliseren van de persoonlijke rol van Cleopatra, vormen tezamen het eerste grote manco van *Cleopatra and Rome*. Het tweede manco is, paradoxaal genoeg, de in ander opzicht juist veel te brede opzet. Om kennis te maken met Kleiners op zichzelf niet oninteressante opvattingen dient de lezer zich heen te worstelen door honderden pagina's vol overbekende feiten, compleet met biografische schetsen van Julius Caesar, Marcus Antonius, Octavianus en ga zo maar door. Toegegeven: dit maakt *Cleopatra and Rome* ook toegankelijk voor een lezerspubliek

dat niet bekend is met het tijdperk van Cleopatra – moeilijke woorden als *uraeus* of *thyrus* worden steeds netjes verklaard – maar waarom de niet-specialist dit boek zou willen lezen is niet duidelijk. Wie meer wil weten over Cleopatra en haar tijd kan altijd nog beter te rade gaan bij de uitstekende Cleopatra-biografie van Michael Grant (1972), of zelfs bij populair-wetenschappelijke biografieën als die van Pat Southern of Edith Flammarton.

Het is vlees noch vis, dit boek. Of misschien moet ik zeggen: vlees én vis tegelijk. Enerzijds is er de academische, maar sterk overtrokken these dat Cleopatra's zelfpresentatie beslissende invloed uitoefende op de ontwikkeling van het Romeinse keizerschap. Anderzijds is *Cleopatra and Rome* het zoveelste, fraai geïllustreerde boekwerk over de 'Koningin van de Nijl'. En in dat laatste genre is er wel wat beters te krijgen. Over platgetreden banen hinkend op slechts één min of meer originele gedachte, blijft het volstrekt onduidelijk voor wie dit boek bedoeld is. Kleiners ideeën aangaande Cleopatra's invloed op de vormgeving van het Romeinse keizerschap waren wellicht beter tot hun recht gekomen in een op vakgenoten gericht artikel, terwijl het boek aan de andere kant tekort schiet als algemene introductie voor een breed publiek. Goed geschreven en mooi vormgegeven is het ondertussen wel: een aanrader voor wie al een metertje Cleopatra op de plank heeft staan en er maar geen genoeg van kan krijgen.

Rolf Strootman
Universiteit Leiden

Dit omvangrijke werk werd in 2005 beloond met de James Henry Breasted Prize. Blijkbaar wist de American Historical Association de ambitie en moed te waarderen die spreekt uit deze monografie van 500 pagina's over de oorzaken van bloei en val van de Romeinse Re-

publiek. Williamson heeft niet slechts een analyse voor ogen van de wetgevende instanties en het proces van wetgeving in de Romeinse staat. Het gaat haar om de rol van wetgeving in de wording en verwording van de Republiek. Onder het begrip 'public law' verstaat zij de wetten die afkomstig zijn van de volksvergaderingen van Rome. Williamson wijst erop dat de *comitia centuriata* en het *concilium plebis* nog belangrijke besluiten namen lang nadat zij niet meer representatief waren voor de gemeenschap van burgers. De voornaamste stelling is dat, terwijl Rome's expansie wel tot enorme spanningen

oudheid

Soevereiniteit van het volk

Callie Williamson, The laws of the Roman people. Public law in the expansion and decline of the Roman republic (University of Michigan Press; Ann Arbor 2005) xxviii + 528 p., £ 47,- ISBN 0-472-11053-5.

binnen de uitdijende Romeinse gemeenschap moest leiden, nu juist de volksvergaderingen voor consensus en stabiliteit zorgden, maar dat het systeem instortte toen de gemeenschap van burgers te groot werd door de toewijzing van burgerrecht aan alle Italiërs ten tijde van de

Bondgenotenoorlog.

In 'Part One' stelt Williamson vast dat we juist in perioden van crisis omvangrijke publieke wetgeving zien. In elke fase van expansie weerspiegelt de wetgeving van de volksvergaderingen de maatschappelijke kwesties die voortvloeiden uit de verovering van Italië en de overzeese oorlogen. Het waren de volksvergaderingen die cruciale beslissingen namen over oorlog en vrede, annexatie en toewijzing van land, bevoegdheden van magistraten en bevelhebbers. Maar waarom hadden de volksvergaderingen een zo belangrijke rol? De grote